

Ольга Владига

АРХЕОГРАФІЧНА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття присвячена проблемі осмислення діяльності М.Грушевського як археографа в українській історичній науці останнього двадцятиліття. Виявлено дискусійні моменти, котрі викликало обговорення археографічної спадщини видатного вченого. Вказано на перспективні питання подальшого вивчення археографічних студій дослідника.

Ключові слова: М.Грушевський, археографія, Київська археографічна комісія, Археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка, Археографічна комісія Всеукраїнської Академії наук.

Статья посвящена проблеме осмысления деятельности М.Грушевского как археографа в украинской исторической науке последнего двадцатилетия. Выявлены дискуссионные моменты, которые вызвало обсуждение археографического наследия выдающегося ученого. Указаны перспективные вопросы дальнейшего изучения археографических студий исследователя.

Ключевые слова: М.Грушевский, Киевская археографическая комиссия, Археографическая комиссия Научного общества имени Шевченко, Археографическая комиссия Всеукраинской Академии наук.

The article is devoted to the problem of meaningfulness in Hrushevsky' occupation as an archeographer in Ukrainian historical science of the the last two decades. It is exposed debatable moments that provoked discussion on the archeographic heritage of outstanding scientist. It is pointed out the long-term questions in further investigation into archeographic workshops of the explorer.

Key words: Mykhailo Hrushevsky, archeography, the Kyiv Archeographic Commission, the Archeographic Commission of the Scientific Society named after Taras Shevchenko, the Archeographic Commission of the all- Ukrainian Academy of Sciences.

Грушевськознавчі студії протягом останнього двадцятиліття стрімко перетворилися на один із найбільш реномованих напрямків сучасної української історіографії. Перші поодинокі науково-популярні публікації зламу 80-90-х рр., що мали виразний популяризаторський, просвітницький, почасти компілятивний характер, доволі швидко виконали важливу суспільно-політичну функцію – зняття анафами з імені М.Грушевського, ознайомлення широкого кола читачів з його життям та діяльністю [16]. Вже в середині 90-х рр. розпочалася спеціалізація грушевськознавчого пошуку, пов'язана із відкриттям і вивченням архівів, проведенням численних наукових форумів, розробки поодиноких проблем на дисертаційному та монографічному рівнях. До сьогодні ця робота принесла свої вражаючі плоди – маємо докладно опрацьований життєпис видатного українця, всебічно вивчені й провідні напрямки його наукової, громадсько-просвітницької та державотворчої праці. Втім і надалі існують сфери діяльності М.Грушевського, котрі потребують свого детальнішого аналізу. У цій публікації хочемо привернути увагу до проблеми дослідження археографічної праці автора “Історії України-Руси”. Актуальність цієї теми зумовлена багатьма чинниками: загальним визнанням внеску М.Грушевського в розбудову теорії та практики археографічних студій, увагою вченого до організації археографічної праці в рамках діяльності очолюваних ним установ, солідністю його власного археографічно-джерелознавчого доробку. Першим кроком до реалізації цієї проблеми вважаємо узагальнення досвіду її вивчення в українській науці доби незалежності.

Доволі докладно сучасні дослідники опрацювали процес становлення Грушевського-археографа та джерелознавця. Так, про факти співробітництва початкуючого вченого з Київською археографічною комісією йдеться в низці досліджень, присвячених першому київському періоду життя та діяльності М.Грушевського. Наприклад, львівські дослідники Л.Зашкільняк та М.Крикун, вивчаючи процес підготовки молодим дослідником магістерської дисертації, докладно висвітлили також його археографічну працю з віднайдення та видання документів, котрі висвітлювали історію Барського староства. Ними було встановлено, що у процесі підготовки дослідження молодий історик опрацював архівосховища Києва (Київський центральний архів), Варшави (Варшавський Головний архів), Москви (Московський архів Міністерства юстиції, архів Міністерства закордонних справ), Вільна, а також низку при-

ватних документальних колекцій. У підсумку цієї клопіткої, за визнанням самого історика, праці було зібрано унікальний компендіум документального матеріалу, що уможливив повною мірою реалізувати поставлені дослідницькі завдання [10, с. 582-590; 6, с. 238-250]. Цей джерельний матеріал, об'єднаний у два томи, згодом було видано у відомій серії "Архива Юго-Западной России".

Цінність зібраних молодим дослідником джерел відзначили такі авторитети тогочасного українознавства, як В.Антонович, В.Іконніков та тогочасний голова Київської археографічної комісії М.Владимирський-Буданов. Про високу вартість проведеної М.Грушевським археографічної роботи пишуть і сучасні вчені: "Слід підкреслити, що значна кількість використаних Грушевським документів, котрі не увійшли в двотомник, згодом безслідно зникла внаслідок втрат, яких зазнали спадкоємці Київського центрального архіву і Варшавського головного архіву [...]. Тож його дисертацію разом з документальним збірником можна вважати, значною мірою, першоджерелами. Вражає й ґрунтовність вивчення джерел і повнота відображення їхнього змісту в дослідженні. Так працював Грушевський, щоб належно ілюструвати виклад тих чи інших питань" [7, с. 265].

Найбільш докладно на сьогодні висвітлено археографічну діяльність М.Грушевського протягом львівського двадцятиліття його життя. Дослідники слушно вказують, що очолюване видатним дослідником НТШ та його Археографічна комісія розгорнули небачену перед тим роботу з виявлення та публікації багатьох незнаних корпусів джерел. Результатом цієї роботи стало суттєве зростання документальної бази з вивчення українського минулого, що уможливило вихід вітчизняної історіографії на новий якісний рівень.

Проблему археографічної складової організації та діяльності Львівської історичної школи М.Грушевського розглянув у своїй монографії Василь Педич. Наводячи численні приклади з листування видатного вченого зі своїми львівськими учнями, дослідник показав, що значну частину свого часу він присвятив підготовці молодих дослідників до пошуку, опрацювання та видання історичних джерел. Наслідком цієї педагогічної праці стали фахово вишколені наукові кадри, що взялися за реалізацію амбітних археографічних планів голови НТШ. Саме учні М.Грушевського, слушно твердить В.Педич, поряд зі своїм учителем, реалізували більшу частину планів Археографічної комісії [13, с. 98-166].

Спробу цілісного погляду на археографічну діяльність М.Грушевського львівської доби у низці статей здійснив Ігор Гирич. Спираючись на розлоге листування М.Грушевського з його кореспондентами, котре зберігається у родинному фонді Грушевських, сучасний дослідник поставив за завдання з'ясувати специфіку організації головою НТШ археографічної праці, а саме: проведення архівних експедицій, розробку практики копіювання, тематики археографічних пошуків. Вказуючи на актуальність звернення до археографічної спадщини М.Грушевського, І.Гирич відзначив: “Про місце археографії в житті та науковій діяльності М.С.Грушевського можна говорити дуже багато, і ця тема вимагає спеціального дослідження” [3, с. 266; 4, с. 72].

Зосереджуючись на специфіці археографічної діяльності М.Грушевського, дослідник слушно вказав, що видатному вченому допоміг значний практичний археографічний досвід, набутий при підготовці магістерської дисертації, адже йому доводилося багато працювати в архівах Києва, Варшави, Москви, виявляти документи і копіювати їх, зав'язувати стосунки з місцевими науковими колами, в тім і з архівістами. Завдяки цьому М.Грушевський передав своїм львівським учням як точні координати тематичних пошуків, так і налагоджені зв'язки з людьми, які свого часу допомагали йому.

Сучасний дослідник з'ясував, що саме М.Грушевський вже в перший рік перебування у Львові ініціював широкі археографічні пошуки, визначивши тематичні й хронологічні межі першочергових археографічних видань, а також географію архівосховищ. За спостереженнями І.Гирича, хронологічно автора “Історії України-Руси” цікавила передусім польсько-литовська доба, серед джерел перше місце він надавав актам люстрацій й інвентарям Руського воєводства та Литовській метриці. Найбільше М.Грушевського цікавили архівні пошуки у Варшавському головному архіві та Архіві коронного скарбу, московські архіви Міністерства закордонних справ і юстиції та Рум'янцевський музей, львівські Бернардинський архів і наукова бібліотека Оссолінеум, а також архіви Києва, Харкова і Петербурга. До цих міст видатний учений у першу чергу і спрямував своїх співробітників.

І.Гирич пропонує періодизацію діяльності Археографічної комісії НТШ. На його думку, від свого утворення в 1896 р. і до 1905 р. в комісії працював лише її голова, котрий спромігся підготувати за цей час чотири томи “Жерел”. На весні 1905 р. в

роботі комісії розпочався новий етап, адже активними її членами стали учні М.Грушевського – С.Томашівський, М.Кордуба, І.Крип'якевич, І.Кревецький, Д.Коренець та ін. [4, с. 73]. Голова НТШ уклав докладний план роботи для кожного нового члена комісії, що з одного боку враховував їх власні наукові зацікавлення, з іншого – відповідав потребі заповнення джерельних лакун з найбільш важливих проблем українського минулого.

І.Гирич підняв також незнану дотепер проблему фінансового забезпечення діяльності Археографічної комісії. Він уперше дослідив проблему матеріального становища майбутніх археографів – учнів М.Грушевського і довів, що ставлячи складні археографічні завдання, вчитель сприяв їх фаховому зростанню і водночас давав можливість заробити кошти на життя. На численних прикладах, взятих із листів учнів М.Грушевського до вчителя, сучасний дослідник показав намагання голови НТШ фінансово підтримати початкуючих учених. Завдячуючи цій підтримці, слушно вказує І.Гирич, більшість представників Львівської історичної школи відбулися як учені. Разом із тим, вказується у статті, "М.Грушевський знав можливості кожного зі своїх учнів і, вимагаючи сумлінного виконання завдань, все ж вибачав незроблене" [4, с. 77].

Ще одна важлива проблема, що її торкається І.Гирич, стосується питання про відповідність археографічних зацікавлень учнів науковій праці самого М.Грушевського. Ця проблема набула особливої актуальності у зв'язку з поширенням в останні роки в науці тез про "експлуатацію" видатним істориком своїх учнів. Уважно вивчивши архівні пошуки членів Археографічної комісії, І.Гирич дійшов переконливого висновку про те, що "є всі підстави засвідчувати високий науковий і морально-етичний авторитет учителя, який, роблячи своєю "Історією" й громадську справу, надихав на жертвовну працю своїх учнів. Вони обирали саме ті теми, які необхідні були в той час для розвитку української історіографії. [...] М.Грушевський завжди зважав на особисті нахили істориків, і дуже часто вони збігалися з тематикою їхніх археографічних досліджень" [4, с. 81]. Цікавим є й спостереження І.Гирича про організацію М.Грушевським "вахтового методу" в діяльності археографічних експедицій, коли на зміну одному досліднику продовжувати його роботу їхав колега. "Отже, – висновує сучасний дослідник, – М.Грушевському вдавалося поєднувати, здавалося, непокєднуване – особисті наукові інтереси своїх учнів-археографів та інтерес загальноархеографічної справи в цілому" [4, с. 84].

Інша спроба цілісного погляду на археографічну діяльність М.Грушевського львівської доби належить перу Мирона Капралю. Подібно до інших грушевськознавців, він також наголосив на спадкоємності археографічних традицій київської школи В.Антоновича та розгорнутої під керівництвом голови НТШ роботи Археографічної комісії Товариства. Аналізуючи щойно віднайдений проект М.Грушевського з організації археографічної праці в НТШ, дослідник з'ясував, що видатний історик запропонував першочергово звернути увагу на видання масових джерел (інвентарі, люстрації, реєстри, ревізії), актові матеріали, пам'ятки українського письменства (історичні та літературні), правничі джерела. Саме довкола реалізації цього проекту й була у січні 1896 р. утворена Археографічна комісія НТШ у складі М.Грушевського, І.Франка та С.Томашівського [8, с. 169]. Археографічна комісія започаткувала дві серії видань: “Жерела до історії України-Руси” (редактор М.Грушевський) та “Пам'ятки українсько-руської мови та літератури” (редактор – І.Франко).

Аналізуючи видавничу діяльність Археографічної комісії, М.Капраль звернув увагу на розробку її головою методологічних засад видання комплексу джерел до історії України. Їх суть зводилася до максими: “Друкувати буква в букву, нічого не змінюючи, навіть блудів – без занотовання” [8, с. 170]. Також сучасний дослідник відзначив організаційний талант М.Грушевського, котрий виховав цілу плеяду учнів, котрі взялися за амбітні археографічні плани свого вчителя. М.Капраль з'ясував, що за час головування М.Грушевського Археографічна комісія НТШ розглянула 57 планів видань документів, літературних пам'яток. При цьому кожний проект проходив через ґрунтовне обговорення на засіданнях комісії, яких при М.Грушевському відбулося 71 (в середньому – чотири засідання на рік). Загалом під керівництвом свого першого голови Археографічна комісія до 1914 р. видала 9 томів “Жерел” та 7 томів “Пам'яток”. “Зважаючи на фінансову скруту НТШ, – слушно вказує М.Капраль, – це був справді видатний науковий результат” [8, с. 171].

Наприкінці своєї розвідки М.Капраль зосередився на власній археографічній праці М.Грушевського у львівський період. Тут вказується на видання вченим невеликих документальних публікацій, що мали дидактичні цілі, друк невеликих джерел у “Записках НТШ”, врешті – власну пошукову роботу вченого в польських

та російських архівах. Загалом, підсумовує сучасний дослідник, за львівський період М.Грушевський опублікував 22 підбірки документів. При цьому більшість публікацій охоплюють XIV-XVIII ст. Тематично переважають документи, що характеризують політичну та соціально-економічну історію українських земель. Це грамоти і листи польських королів, литовських князів, описи замків, староств, підбірки актів та матеріалів до історії козаччини, Колішчини тощо. Вчений публікує також кілька релігійних віршів та матеріалів до історії духівництва. Кожній публікації передувала, як і в виданнях Археографічної комісії, розвідка, де з'ясовувалися всі джерелознавчі аспекти документального матеріалу.

Підсумовуючи свої роздуми над спадщиною Грушевського-археографа львівської доби, М.Капраль також вказав на її значення для сучасної української історіографії. Він пише: "Грунтове вивчення археографічної спадщини М.Грушевського має прислужитися археографам при реалізації сучасних видавничих проєктів. Досвід видатного історика України з організації археографічної діяльності та методики видань повинен використовуватися істориками вже сьогодні" [8, с. 173].

Наступний етап діяльності Грушевського-археографа пов'язаний з організацією ним Українського наукового товариства в Києві. Відзначимо, що це одна з найбільш дискусійних сторінок науково-організаційної діяльності видатного вченого, адже сучасні дослідники тривалий час сперечаються, чи існувала в структурі товариства Археографічна комісія. Про діяльність Археографічної комісії, створеної в структурі УНТ М.Грушевським пише, наприклад, І.Бутич [1, с. 53]. Натомість, лише про наявність "археографічних планів", котрі виношувало керівництво Товариства, відзначають у своєму огляді минулого української археографії упорядники збірки "Едиційна археографія в Україні у XIX-XX ст. Плани, проєкти, програми видань" [14, с. 9]. Не згадується існування Археографічної комісії як самостійної структури УНТ і в роботах дослідників, котрі спеціально досліджували організацію та діяльність київського товариства [5, с. 219-239; 12, с. 38-76].

Наступний період активізації археографічної праці М.Грушевського пов'язаний із його поверненням на Наддніпрянщину в 1924 р. Очолити історичні установи ВУАН, учений водночас перебрав на себе керівництво Археографічною комісією Академії наук. Цій сторінці науково-організаційної праці академіка при-

свячено низку ґрунтовних праць. Спеціальний аналіз діяльності М.Грушевського в Археографічній комісії ВУАН здійснив Сергій Водотика. Дослідивши стан археографічних студій на Наддніпрянщині в першій половині 20-х років, він зауважив: “Після повернення М.Грушевського з еміґрації 1924 р. і обрання його на засіданні Історично-філологічного відділу ВУАН головою АК в діяльності цієї установи розпочався принципово новий етап” [2, с. 296]. Головні зусилля, вказує сучасний дослідник, М.Грушевський зосередив на формуванні професійного складу комісії. Залучення ним до активної праці в Археографічній комісії майже п’ятдесяти дослідників при наявності лише трьох штатних співробітників і організація за таких умов плідної роботи, вказує С.Водотика, красномовно свідчать про видатний таланти організатора і високий авторитет М.С.Грушевського у середовищі учених-українознавців. “Співпраця в комісії представників старшого, середнього і молодшого поколінь дослідників, – наголошує дослідник, – давала можливість вдало поєднувати досвід і завзятість, забезпечувати не тільки збереження, а й подальше творче збагачення кращих традицій української археографії” [2, с. 297].

Переходячи до аналізу конкретних напрямків роботи Археографічної комісії ВУАН, С.Водотика у першу чергу наголошує на її чіткій організації. Дослідник з’ясував, що засідання комісії проводилися регулярно, щомісяця; на них обговорювалися доповіді наукового та організаційного характеру, розглядалися плани роботи, ухвалювались до друку видання тощо. Найбільше значення, вказує вчений, мали систематичні огляди наявних в архівах України, Росії, Польщі, Литви джерел та аналіз проведених археографічних студій. Це давало змогу не лише певним чином координувати та спрямовувати архівні пошуки дослідників, а й підвищувати їхню дослідницьку культуру та спрямовувати їхні зусилля в річище видавничих планів Археографічної комісії. “Таким чином, – підсумовує С.Водотика, – АК ВУАН під проводом М.С.Грушевського зуміла налагодити систематичну підготовку до друку археографічних збірок. Ця робота була логічним продовженням започаткованих М.І.Костомаровим і В.Б.Антоновичем, Київською АК традицій української археографії та видання незавершених серійних видань. Саме цьому напрямку діяльності комісії здебільшого приділялась увага в перші роки керівництва М.С.Грушевського її роботою” [2, с. 304].

Доволі багато про організацію М.Грушевським археографічної роботи в останнє радянське десятиліття йдеться також у дисертаційній праці Сергія Кіржаєва, присвяченій аналізу внеску в розвиток української археографії Археографічної комісії ВУАН. Поряд із загальними фактами про розбудову видатним ученим археографічної праці в Академії наук, організацію пошукової праці в архівах і публікаторську діяльність, сучасний дослідник звернув увагу на важливий факт внеску Археографічної комісії під керівництвом М.Грушевського в розв’язання проблем теорії та методики археографічної науки. Адже розроблені її редакційним комітетом 1926 р. методичні принципи видання джерел були першими в українській археографії узагальнюючими настановами, які передбачали конкретні норми відтворення україномовних пам’яток середньовіччя. С.Кіржаєв переконаний, що провідним керівником і організатором праці був саме М.Грушевський. “У період його головування в комісії, – твердить він, – започатковано і реалізовано друком більшість наукових видань головної академічної археографічної інституції. Публікації, насамперед, “Пам’яток українського письменства”, “Українського архіву”, а також ті, що мали вийти під цією маркою, виконані на високому науковому рівні і були одними із зразкових для української археографії того часу” [9, с. 218].

Цікаву проблему кадрового забезпечення запланованих археографічних проектів підняв Ярослав Федорук. Він дослідив спроби залучення М.Грушевським до роботи в Археографічній комісії ВУАН своїх львівських учнів. На прикладі знаного галицького дослідника козаччини Василя Герасимчука сучасний дослідник показав, що видатний історик намагався об’єднати українські наукові сили з обох боків Збруча для реалізації багатьох амбітних археографічних проектів [17].

Спробу синтетичного підсумування всієї археографічної спадщини М.Грушевського здійснив Іван Бутич. Нав’язуючи до біографії видатного вченого, дослідник послідовно показав ключові періоди археографічної праці автора “Історії України-Руси” – від перших архівних пошуків, пов’язаних з написанням ранніх студентських праць, до організації планомірної діяльності археографічних комісій у структурі НТШ, УНТ і ВУАН. Поряд із аналізом науково-організаційної роботи М.Грушевського довкола налагодження систематичної археографічної роботи по обидва боки Збруча, І.Бутич звернув увагу читача на вагомість особистого внеску видатного вченого у

збагачення документальної україніки. Сучасний дослідник слушно вказав не лише на загальновідомі томи документів, упорядковані М.Грушевським, але й звернув увагу на численні джерельні причинки, друковані у багатьох тогочасних історичних виданнях. “Уже цей побіжний перегляд археографічної діяльності М.Грушевського свідчить, – підсумував І.Бутич, – що він [М.Грушевський] зробив великий внесок у розвиток археографії, якій належить пильно вивчати і продовжувати його на вищому щаблі” [1, с. 57].

Подібні до висловлених вище тез І.Бутича оцінки щодо значущості науково-організаційної праці М.Грушевського в галузі української археографії, висловили й упорядники збірки “Едиційна археографія в Україні у XIX-XX ст. Плани, проекти, програми видань”. На широкому тлі становлення та розвитку археографічної справи на українських землях, вони здійснили спробу узагальнення археографічної діяльності М.Грушевського в межах діяльності провідних археографічних інституцій. Плідності археографічної праці автора “Історії України-Руси”, на їхнє переконання, сприяло те, що саме його часи були найбільш продуктивними щодо едиційної праці. Цей чинник, разом із потужним науково-організаційним талантом М.Грушевського, уможливили видатні здобутки на полі української археографії протягом невеликого періоду кінця XIX – перших десятиліть XX ст. На сторінках сучасного видання наголошується: “Особливе значення для української археографії мала поява на науковій ниві видатного українського історика М.С.Грушевського, з ім’ям якого пов’язані едиційний доробок АК НТШ та АК ВУАН, археографічні плани УНТ у Києві. Йому належать найбільш науково обґрунтовані концепції археографічних видань, перш за все щодо давньої історії України. [...] Грушевський чітко і наполегливо визначав завдання та розчищав шлях, щоб значно полегшити працю теперішніх та майбутніх істориків у царині археографії” [14, с. 9].

Помітне місце археографічній праці М.Грушевського відведено в загальних нарисах його життя авторства сучасних дослідників. У працях І.Верби та Ю.Шаповала [18], Р.Пирого [15], В.Тельвака [11] та інших грушевськознавців наголошується, що археографічна праця М.Грушевського склала окрему – одну з найбільш яскравих – сторінок в історії української археографії. Завдячуючи науково-організаційному таланту видатного вченого, його надзвичайно активній пошуковій праці, українська наука збагатилася

солідним документальним корпусом, опрацювання якого уможливило створення синтезу українського минулого.

Підсумовуючи наші спостереження над сучасними студіями археографічної спадщини М.Грушевського, відзначимо значну зацікавленість грушевськознавців цією сторінкою науково-організаційної праці видатного українознавця. Історіографічним аналізом у наш час охоплено як поодинокі періоди діяльності М.Грушевського-археографа, так і цілісність його археографічного доробку. Втім, з огляду на загальний високий рівень сучасних грушевськознавчих студій, окреслені в названих працях аспекти археографічної діяльності автора "Історії України-Руси" вимагають подальшого докладнішого вивчення та доопрацювання з урахуванням постійно зростаючої джерельної бази. Наприклад, в жодній із сучасних студій, присвячених аналізу археографічної роботи М.Грушевського львівської доби, не згадано про факти його співпраці з Львівським гроном польського Історичного товариства у Львові. Докладнішого осмислення також вимагають археографічні здобутки керованого М.Грушевським Українського наукового товариства у Києві. Цікавим науковим завданням видається й вивчення археографічних планів автора "Історії України-Руси" у розрізі його величезного епістолярію. Все це у підсумку актуалізує подальше звернення дослідників до археографічної спадщини видатного історика з урахуванням наявної історіографічної традиції та оновленої джерельної бази.

Джерела та література:

1. Бутич І. Михайло Грушевський – археограф / Іван Бутич // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 50-57.

2. Водотика С. Михайло Грушевський і діяльність Археографічної комісії ВУАН / Сергій Водотика // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.). – К., 1997. – С. 295-310.

3. Гирич І. Деякі питання організації М.С.Грушевським археографічної роботи у Львівський період життя (1894-1914) / Ігор Гирич // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.). – К., 1997. – С. 266-294.

4. Гирич І.Б. Організація М.С.Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894-1914 рр.) / Гирич І.Б. // УІЖ. – 1997. – № 1. – С. 72-86.

5. Зайцева З.І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.): Монографія / Зайцева З.І. – К.: КНЕУ, 2006. – 368 с.

6. Зашкільняк Л. М.С. Грушевський у Київському університеті (1886-1894 рр.) / Леонід Зашкільняк // Грушевський М.С. Щоденник (1888-1894 рр.). – К., 1997. – С. 222-255.

7. Зашкільняк Л. М.С. Грушевський і Київська археографічна комісія / Леонід Зашкільняк, Микола Крикун // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.). – К., 1997. – С. 254-265.

8. Капраль М. Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894-1914) / Мирон Капраль // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. Львів, 24-25 жовтня 1994 р. – Нью-Йорк; Львів, 1995. – С.166-173.

9. Кіржаєв С.М. Археографічна комісія ВУАН (1918-1934): внесок у розвиток археографії в Україні / Кіржаєв С.М.: дис... канд. іст. наук. – К., 1994. – 250 арк.

10. Крикун М. Магістерська дисертація Михайла Грушевського / Микола Крикун // Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV-XVIII ст.). – Львів, 1996. – С. 577-623.

11. Новацький Р. Михайло Грушевський на тлі доби. Перша частина / Роман Новацький, Віталій Тельвак. – Дрогобич; Opole: Politechnika Opolska, 2008. – 378 с.

12. Онопрієнко В. Українське наукове товариство : 1907-1921 роки / Валентин Онопрієнко, Олександр Реєнт, Тетяна Щербань / НАН України; Інститут історії України. – К., 1998. – 243 с.

13. Педич В.П. Львівська історична школа Михайла Грушевського (1894-1914 рр.) / В.П.Педич. – Івано-Франківськ, 1997. – 208 с.

14. Передмова // Едиційна археографія в Україні у XIX-XX ст. Плани, проекти, програми видань. – К., 1993. – Вип.1. – С. 6-32.

15. Пиріг Р.Я. Михайло Грушевський / Р.Я. Пиріг. – К.: ТОВ “Атлант ЮЕмСі”, 2007. – 63 с.

16. Тельвак В.В. Історико-теоретичні дослідження в грушевськознавстві (90-ті рр. 20 ст.) / В.В.Тельвак // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І.Франка. – Дрогобич, 2000. – Вип.5 – С. 163-174.

17. Федорук Я. Зв'язки Василя Герасимчука з Археографічною комісією ВУАН / Ярослав Федорук // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.). – К., 1997. – С. 321-322.

18. Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Юрій Шаповал, Ігор Верба. – К.: Альтернативи, 2005. – 352 с.